

Горгій

ПОХВАЛА ГЕЛЕНІ

Пропонуємо авдиторії передбачувано широкого кола зацікавлених читачів перший український переклад риторичного трактату Горгія Леонтинця – твору, відомого в історії давньогрецької літератури під назвою «Похвала Гелені». Причини для написання та обставини, за яких було написано цей химерний твір, нам не відомі. Зате відомо, що без згадки про Горгія та його «Похвали Гелені» (далі також «Похвала») не відбувається – ще від античності й досі – жодна фахова дискусія про природу та значення риторики, про походження літературної прози чи про психологію сприйняття мистецького образу. Бажання долучити до цієї дискусії свій голос спонукало перекласти цей текст українською мовою. Переклад здійснено в рамках Літньої перекладацької школи, що її організував Гуманітарний факультет УКУ для студентів філологічної програми. Як колись для автора написання цього твору було вправлянням у віднаходженні «правильного» слова, що мало би найбільшу переконувальну силу, так для тлумачів перекладання цього тексту стало вправлянням у віднаходженні еквівалентного слова, яке якнайадекватніше відтворювало б дух і літеру оригіналу. Нашим завданням було «ретранслювати» античний текст адресатам XXI ст. так, щоб попри досвід усіх модерних і постмодерних -ізмів, сучасні реципієнти змогли відчутти естетичну втіху від художніх елементів форми і здобути інтелектуальну користь від пізнавання всієї множинності смислів, адресованих читачам дуже далекої від нас епохи. Сподіваємося, що вступні зауваги про автора трактату і про формальні та змістові особливості твору, а також коментарі до тексту, допоможуть читачеві побачити чи не в кожному слові «Похвали» не лише художню форму, а й доктринальну силу, відкриту для нових інтерпретацій.

Переклад здійснено за виданням: von Leontinoi Gorgias. Reden, Fragmente und Testimonien, herausgegeben mit Übersetzung und Kommentar von T. Buchheim. Hamburg 1989, с. 1–17.

З давньогрецької мови переклали
Уляна Головач, Ольга Гнаткова, Оксана Гуглевич,
Інна Мартин, Марія Фарат

§ 1. Окрасою полісу є мужність [громадян] (*εὐανδρία*), окрасою тіла – врода, душі – мудрість, учинку – чеснота, слова – правдивість. І навпаки, супротивне цим речам є огудою. І мужеві, і жоні, і слову, і ділу, і полісу, і вчинкам гідним похвали треба честь і хвалу співати, а негідне – ганьбою покривати. Бо однаково неправильно та нерозумно гідні речі ганьбити, а негідні – хвалити.

§ 2. Необхідно (δέον), щоб один і той самий муж правильно¹ виголосив слово і спростував кривдників Гелени – жінки, про котру в людей, які наслухалися поетів, склалось одноголосне й одностайне переконання (πίστις)², закріпивши славу імені, що стало нагадуванням про нещастя. Тож я і хочу, надавши своїй промові сили якогось логічного судження (λογισμόν τινα), звільнити від звинувачення ту, котрій випало вислухати про себе багато злого, і кривдників її наклепниками показати, і правду відслонити, і з невіглаством врешті покінчити.

§ 3. Що жінка, про котру ось це слово, за народженням і походженням є першою з перших мужів і жінок – ні для кого не таємниця. Адже відомо, що матір'ю її була Леда, а батьком був бог, тобто Зевс, хоч подекували, що нібито смертний, тобто Тіндарей³; із них про одного думали, бо він таки був, а про другого казали, бо такі чутки переповідали; й один був найсильнішим зі смертних мужів, а інший – цар над усім.

§ 4. Від таких батьків народжена, вона мала божественну вроду, яку прийняла й [від людських очей] не укривала, збуджуючи у багатьох бурю любовних пожадань. Одним своїм тілом вона звела в герці багато тіл мужів, кожен із яких пишався своїми відзнаками: хто великими багатствами, хто шляхетністю давнього роду, хто дужістю статури своєї, а хто потугою набутої мудрості. Кожного з них провадила всепереможна любовна жага та непереборне честолюбство.

§ 5. Хто, чим і як погамував свої пристрасті, заволодівши Геленою, я не розповідатиму. Адже переповідання обізнаним того, в чому вони обізнані, довіру, звичайно, викликає, проте задоволення не дає⁴. Тож, проминувши у своїй розповіді минулі часи, перейду тепер до початку задуманого слова і викладу причини, через які, схоже, була-таки справедлива підстава (εἰκός ἦν)⁵ для втечі Гелени до Трої.

¹ Хто візьметься за справу захисту Гелени, має виконати дві умови: по-перше, виголосити риторично бездоганне слово, а по-друге, сформулювати аргументи для оскарження тих, хто скривдив її наклепом.

² Уперше в цьому тексті Горгій застосовує риторичний термін *πίστις* – віра, переконання. Далі в § 13 Горгій визначає переконання як віру в уявлення (*τὴν τῆς δόξης πίστιν*).

³ Евріпід устами троянської героїні Андромахи, Гекторової дружини, називає Гелену Тіндарідою і заперечує, що вона донька Зевса (*Троянки*, 772).

⁴ Зіставивши риторичні терміни *πίστις* (віра, довіра) і *τέρψις* (задоволення, приємність), Горгій уперше в цьому тексті заторкує психологічний аспект переконування.

⁵ Горгій вживає термін *εἰκός*, передаючи ним одне з основних теоретичних понять грецької риторики. *Εἰκός*, за «Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon», означає *likelihood, probability*, українською мовою – правдоподібність, імовірність. Часто, як у цьому контексті, слово *εἰκός* має позитивну конотацію: щось схоже на справедливую / розумну підставу (від *εἶκω* – бути схожим; видаватися правильним, справедливим, доцільним). Очевидно, що ця риторична категорія пов'язана зі суб'єктивним поглядом на дійсність, тобто лежить у площині

§ 6. Чи волею випадку, чи богів велінням, чи божественної Необхідності повелінням вона вчинила те, що вчинила; чи силоміць її було схоплено, чи словами переконано, чи любов'ю захоплено. Якщо це перше, тоді той, хто звинувачує, сам вартий звинувачення. Бо там, де діється божа воля, безсила людська сваволя. За природним порядком речей, не сильніше відступає перед слабшим, а слабше подається перед сильнішим і чинить його волю. Сильний веде, а слабший за ним слідом іде. Бог же сильніший за людину і могутністю, і мудрістю, й усім іншим. Отож якщо на випадок і бога треба скласти вину, то з Гелени треба зняти ганьбу.

§ 7. Якщо вона стала жертвою насильства, беззаконня та несправедливості, бо її викрали, її змусили, її скривдили, тоді зрозуміло, що насправді викрадач і кривдник несправедливості завдав, а на неї – викрадену та скривджену, тягар нещастя впав. Чужинець, котрий затіяв цей злочин, заручився словом, законом і ділом. Тому й гідний він, щоби словом його звинуватили, законом засудили й ділом йому відомстили. А ту, котра зазнала насильства, втрати вітчизни та своїх рідних – хіба не видається справедливим⁶ (*πῶς οὐκ*

уявлення, гадки (грец. *δόξα*), а не істини. Важливо звернути увагу на своєрідний «діалектичний оксюморон» як ілюстрацію «правильного» слова: автор безпосередньо «зіштовхує, ніби у змаганні» *εἰκόσ* і *ἦν* (3-тя ос. од., мин. ч., дійсний спосіб від дієслова «бути»); інакше кажучи, «зіштовхує» те, що належить до сфери докси, з тим, що за термінологією Еміля Бенвеніста є «предикатом реальності», що імплікує дійсність. Що в риторичі було припустимим і навіть звичним надавати перевагу правдоподібності над правдою, є однією з основних причин критики риторики Тісія та Горгія у Платоновому «Федрі»: «вони доводять, начебто правдоподібності слід надавати перевагу перед істиною; силою свого красномовства вони мале видають за велике, а велике – за мале, нове – за давнє, а давнє – за нове» [*Phaedr.* 267f6-b1]. Правдоподібне не мусить збігатися з правдою, та воно ймовірне, йому можна повірити, сприйнявши за правду. Це дозволило Арістотелеві побачити в риторичі зародки пробабілістської логіки і початки формалізованої теорії «казусів совісті». «Казуїстика, – як стверджує Сергій Аверинцев, – народилась одночасно з риторикою в часи софістів і Сократа» (Цитовано за: Аверинцев С. *Античная риторика и судьбы античного рационализма // його ж. Риторика и истоки европейской литературной традиции.* Москва 1996, с. 135).

⁶ У цьому контексті *εἰκότως* має юридичне значення як висунення доказу супроти звинувачення в суді: Горгій апелює до слухачів як до суддів і сподівається, що викличе в них справедливу реакцію на складне становище Гелени, що стала жертвою насильства. Важливо звернути увагу, що Горгій буде свою аргументацію на ґрунті емоції. Його доказ спочатку висловлено риторичним запитанням, у якому не випадково двічі вжито *optativus potentialis* (*πῶς οὐκ ἄν εἰκότως ἐλεήσει μάλλον ἢ κακολογήσει*). За допомогою граматичної форми опатива автор зберігає за собою право висловити гіпотезу про насильство з боку Александра, тож автора як сторону захисту неможливо підловити на неправдивому свідченні. Проте слухачі мають відреагувати емоцією. Якщо ця пастка спрацює, що дуже ймовірно, тоді вже під впливом емоції в наступній фразі: «Це ж він скоїв страшний злочин, а вона постраждала», – слухач перестане розмежовувати гіпотетичний план аргументації та реальність. Слухач може незчутися, як сам опиниться в ролі «постраждалого», тобто переконаного словом. Див.: Wardy R. In Praise of Fallen Women: Gorgias' Encomium // його ж. *The Birth of Rhetoric.* London & New York 1996, с. 34.

ἄν εἰκότως) пожаліти радше, ніж засуджувати? Це ж бо він скоїв страшний злочин, а вона постраждала. Тому справедливо до неї проїнятися співчуттям, а до нього ненавистю сповнитися.

§ 8. Якщо слово було тим, що змогло переконати душу і ввести її в оману⁷, тоді [відповідно до такого засновку] тут не складно побудувати захист і відкинути звинувачення. Слово – великий владика. Воно, хоч тілом мале та непоказне, творить діла, які до снаги богам. Слово може і страх зупинити, й від смутку звільнити, і радістю переповнити, і співчуттям наповнити. Я маю намір довести, що це саме так. Але довести треба в такий спосіб, щоб у слухачів [сформувалася про це] власна думка⁸.

§ 9. Поезію я сприймаю та визначаю як слово, що має метр. Поезія відгукується в душах тих, хто її слухає, трепетним страхом, гіркими сльозами чи сумовитою тугою. І коли душа слухає [врочисті] слова про перемоги та поразки чужих діл і тіл, вона теж радіє і страждає своєю радістю і своїм болем⁹.

§ 10. А тепер перейду-но я від цього до іншого й розповім про богонатхненні заклинання, слово яких має силу розвеселити і тугу розбивати. Накладаючись на уявлення душі¹⁰, сила словесних заклинань зачаровує, переконує, змінює душу. Винайдено два способи (*δισσαὶ τέχναι εἴρηνται*) зачакловування

⁷ Обидва поняття: *πειθῶ* (переконування) і *ἀπάτη* (обман, омана) – мають фундаментальне значення для риторичної концепції Горгія.

⁸ Дуже незрозуміле місце. Можливо, тут пошкоджено текст. Ми вбачаємо в давально-му відмінку *δόξῃ* інструментальну функцію. Довести, що твердження про необмежену силу слова є істинним, означає для Горгія здійснення такого впливу на слухачів, щоб вони почали вважати це твердження їхньою власною думкою.

⁹ Горгій робить важливе узагальнення: прозове слово відрізняється від поетичного відсутністю метру. Проте сила емоційного впливу врочистих промов, виголошених із нагоди значущих подій, не поступається силі поетичного слова. Поетичне слово промовляло до слухачів, бо воно оспівувало легендарні подвиги легендарних предків, а риторичне слово знаходило відгук у душах тих, хто його слухав, бо прославляло сучасні перемоги чи оплакувало сучасні поразки співвітчизників.

¹⁰ *Συγγυνομένη γὰρ τῇ δόξῃ τῆς ψυχῆς ἢ δόξαις τῆς ἐπιφθῆς*: ідеться про залежність впливу слова на душу від самої душі. Душа – не «чиста дошка»; душу можна збаламутити словом, душу можна зворохобити, й усе-таки душа завжди до чогось лежить, а до чогось – ні, щось приймає, а щось відкидає, тобто залишається активним суб'єктом, бо в ній живуть уявлення, на які наштовхується слово. Горгій дуже продумано вживає кожне слово, кожную граматичну форму. У цьому контексті важливо, що дієслівна форма *συγγυνομένη* має префікс *συν-*: цей префікс означає «разом» / «одночасно». Тому хоч би якою магічною була сила (*ἢ δόξαις*) слова, можливість його впливу на душу обмежена. А визначають межю уявлення душі (*δόξαις*). Пор. іронічну заувагу Сократа в «Евтідемі» Платона про те, що «мистецтво творення промов є частиною мистецтва заклинання. Тільки мистецтво заклиначів – це заворожування гадів, тарантулів, скорпіонів та інших шкідливих тварюк, а також недуг, а мистецтво тих, хто складає промови, – це заворожування та заговорювання суддів, народних обранців і натовпу» [*Euth.* 289e2-290a1-3].

та зачаровування словом: затуманення розуму (*ψυχῆς ἀμαρτήματα*) і створення хибних переконань (*δόξης ἀπατήματα*)¹¹.

§ 11. Скільки ж то було таких, кому в чому тільки не вдавалося переконати стількох людей, надаючи брехливим словам довершеної форми! І далі продовжують переконувати!¹² Якби всі мали пам'ять про все, що було в минулому, розуміння всього, що є в теперішньому, і передбачення того, що може статись у майбутньому, тоді тим самим брехливим словом не можна було б так само [щоразу] вводити в оману¹³. Але ж як то є насправді: нелегко тримати в пам'яті минуле, намагатися розуміти теперішнє і передбачати майбутнє. Тому щодо більшості речей більшість робить собі¹⁴ порадиниками власні уявлення. Втім, уявлення, самі сумнівні та мінливі, приносять тим, хто на них покладається, таке ж сумнівне та мінливе щастя.

§ 12. Яка причина вадить сказати про Гелену, ніби вона просто довірилася, пішла так, немовби якійсь непогамовній силі віддалася? Як там було сказано: вона дозволила, щоби розум [її] перед переконанням [відступив], хоча хто знається [на цьому], то [розуміє], що [переконання] – це зовсім не та сила Нобхідності,¹⁵ проте силу має таку саму. Бо слово як переконувач душі її переконало, змусило повірити сказаному і схвалити зроблене. Виходить, що той, хто переконав, вчинив недобре, як такий, що приневолив, а та, котра

¹¹ Переклад цієї фрази містить частку інтерпретації, що полягає в наголошенні послідовності механізму переконання. *δισσαί* може означати «двокий» і «два», проте множина форми *τέχνηαι* актуалізує саме друге значення, тому ми і прочитали в цьому механізмі послідовні акти. Ми також дозволили собі дещо описово перекласти словосполучення *ψυχῆς ἀμαρτήματα* (дослівно: хвороби розуму) як «затуманення розуму», а *δόξης ἀπατήματα* (дослівно: обман переконань) – як «створення хибних переконань». Керувалися ми результативним значенням словотвірного суфікса *-ματ* у термінологічно значущих словах *ἀμαρτήματα* й *ἀπατήματα* (пор. *ποίησις* > творення і *ποίημα* > творіння; *πράξις* > діяння і *πράγμα* > діло).

¹² Щоби переконати більшість, примусити їх повірити у «бажану реальність», потрібно слова не простого, а «відлитого» в незвичайну форму, – потрібно слова, «виліпленого» за законами поезики. Щоб увиразнити цю думку, Горгій дібрав дієслівну форму з термінологічного лексикону гончарів і майстрів скульптурного ремесла: оратори переконували й переконують багатьох, у чому завгодно: *ψευδῆ λόγον πλάσαντες* (*πλάσσω* – ліпити; відливати форму; формувати; пор.: *οἱ πλάττοντες* – гончарі).

¹³ У цьому місці текст пошкоджено. Проте з контексту можна зрозуміти, що хотів сказати автор: якби люди мали досконале знання про минуле, теперішнє та майбутнє, то словом неможливо було би ввести їх в оману. Та через те, що вони покладаються не на істинне знання реальності, а на хисткі уявлення (*δόξαι*) про те, що вони вважають минулою, теперішньою чи майбутньою реальністю, то силою слова ці їхні уявлення можна змінювати.

¹⁴ Тому що словом *ψυχή* можна описувати різні аспекти особистості, фразу *τὴν δόξαν σύμβολον τῆ ψυχῆ παρέχονται* перекладаємо як «робить собі порадиниками власні уявлення».

¹⁵ Перша частина § 12 – це дуже пошкоджений текст, тому переклад цього фрагмента є лише однією з можливих інтерпретацій.

дала себе переконати, як така, що була приневолена словом, безпідставно слухає, як її обмовляють¹⁶.

§ 13. Що переконування (*πειθῶ*) словом надає душі форми (*ετυπώσατο*), якої забажає, цього можна навчитися, по-перше, з учених творів астрономів, котрі, одне заступаючи іншим – одне уявлення відкинувши, а інше на його місце поставивши, – все недостовірне (*τὰ ἄπιστα*) і неявне (*τὰ ἄδηλα*) змушують постати явним (*φαίνεσθαι*) в очах, що мають власний погляд (*τοῖς τῆς δόξης ὀμμασιν*) на ці речі¹⁷; по-друге – зі словесних розправ, що неминучі [в судах], де якимсь майстерно написане слово, хай і супроти істини виголошене, заворожує та переконує великий натовп¹⁸; по-третє – зі словесних суперечок філософів, де проявляється також бистрота думки – як вона впливає на легкість зміни віри в уявлення¹⁹.

§ 14. Сила слова має такий самий вплив на стан душі, як склад ліків – на здоров'я тіла. Як різні ліки по-різному виводять соки з тіл і одні припиняють хворобу, а інші – життя, так само і слова: одні засмучують, а інші звеселяють, одні лякають, інші наснажують відвагою. Слова, якщо вони переконливі, злим умислом душу отруюють і заворожують.

¹⁶ Александр використав уміння переконувати, щоби здійснити свій нищий задум. Тому його вчинок – недобрий; а Гелену, яка стала жертвою переконування, треба визнати безвинною. Проблема етичних наслідків переконування та використання сили слова зі зловмисною метою є *locus communis* у філософському дискурсі того часу.

¹⁷ Терміни *τὰ ἄπιστα* (недостовірне), *τὰ ἄδηλα* (неявне) й антонімічний термін *τὰ φανερά* (явне, достовірне), що їх досократики застосовували до вивчення природних феноменів, були методологічно важливі для Горгія з огляду на юридичний характер його промови. Щоби визнати чийсь провини чи ствердити непричетність до скоєного злочину, потрібен аргумент, який базується на принципі автопсії, тобто оперує явними достовірними доказами (*τὰ φανερά*). У дослідників небесних явищ, на думку Горгія, треба вчитися, як подавати неявне та недостовірне так, щоб воно здавалося явним, тобто достовірним навіть для тих, хто має про це іншу думку. Дієслово *φαίνεσθαι* (поставати явним, очевидним) актуалізує приховану гру антонімічних термінів: *τὰ ἄπιστα* (недостовірне) і *τὰ ἄδηλα* (неявне, туманне, сумнівне) супроти *τὰ φανερά* (явне, очевидне, достовірне, неспростовне).

¹⁸ Горгій зачепив важливу проблему відповідності високої технічної майстерності ораторського слова та його правдивості. Велику небезпеку приховує можливий конфлікт технічно бездоганного слова й істини. Гелена стала жертвою такої ситуації, але вона слаба жінка. Проте Горгій твердив, що перед майстерним словом, навіть якщо воно суперечить правдивій реальності, не може встояти і великий натовп. Представлена гарними словами правдоподібність (*εἰκός*) завжди має підвищені шанси здобути перевагу над істиною (*ἀλήθεια*). Саме тому налаштовані на успіх оратори використовують у своїх промовах цілий арсенал засобів (*σχήματα*), запозичених із богонатхненної мови поетів.

¹⁹ *Ἐν μεταβολῶν ποιοῦν τὴν τῆς δόξης πίστιν* (дослівно: робити легкою зміну віри в уявлення). Фактично, Горгій сформулював дефініцію переконання: це – віра в уявлення (пор. *πειθῶ* – переконування). Автор змодельовав ситуацію, коли переконливому слову до снаги викликати у натовпу невігласів «віру без знання» (пор.: Plato. *Gorgias*, 454e). А віра в одне уявлення, народжена без знання, легко поступається такій самій безпідставній вірі в інше уявлення.

§ 15. Отож им сказано: тому що Гелену було переконано словом, вона не спричинила зла, а сама зазнала нещастя. А тепер перейду до четвертої причини і викладу четверту частину свого доказу. Якщо все це поробив Ерос, тоді їй не важко буде уникнути звинувачення в учинку, яким вона нібито завинила. Адже те, на що ми дивимося, має природу не таку, яку ми хотіли би бачити, а таку, якою його наділено. І через зір душа, відповідно до її нахилів (*κάν τοῖς τρόποις*), може набувати певної форми (*τυποῦται*)²⁰.

§ 16. Ось наприклад, коли око бачить ворожі тіла та ворожу оздобу на ворожих обладунках із міді чи заліза, для захисту чи для нападу, настає скаламучення зору, й зір каламутить душу. І тоді часто [відважні воїни] пускаються навіть, збиті з пантелику. Бо зневага до правил, яка оселяється в душі через страх, породжений зоровим враженням, така велика, що, ввійшовши, вона змушує заплющувати очі на прекрасне, визнане правовим звичаєм, і на благо, народжуване зі справедливості.

§ 17. Завжди були люди, котрі на якусь мить втрачали волю, коли бачили щось страшне. Так страх відбирає ясність розуму і позбавляє здорового глузду. Багато хто впадає тоді в незрозумілий розпач, стає невеликовно хворим і потерпає від страшних маній: так зір записує у свідомості образи побачених речей. Багато страхить я замовчав, але замовчане подібне до того, що я виклав у своєму слові.

§ 18. Насправді, коли багатьма фарбами з багатьох живих натур живописці пишуть один образ і одну досконалу картину, вони чарують зір²¹. Витесана з каменю чи виліплена з глини фігура вражає око солодким болем²².

²⁰ Це важлива теза для побудови четвертої частини аргументації. Якщо природа речі чи особи, на яку ми дивимося, не залежить від нашого зору, то ми також не відповідальні за те, як побачена річ чи особа вплинуть на нас. Вжите тут дієслово *τυποῦται* перегукується з порівнянням із § 13, де Гортій вжив те саме дієслово *ἐτυλώσατο*, коли мовив про переконування (*πειθῶ*) душі словом. В обох випадках: і коли ми сприймаємо переконливе слово, і коли бачимо приголомшливе видовище – душа зазнає метаморфози. Та все-таки душа не буває в позиції цілком пасивного об'єкта, зазнаючи впливу слова. Душа неодмінно зберігає свою суб'єктність перед зовнішнім впливом. Зміна форми душі залежить від того, до чого в неї вже вироблено нахили (*κάν τοῖς τρόποις*), або, інакше кажучи, від сформованої вдачі душі. Людину не можна змусити повірити в те, до чого не лежить її душа.

²¹ Аллюзія на відому завдяки Ціцеронові легенду про знаменитого живописця Зевксίδα, що вибрав п'ятьох вродливих дівчат, аби створити досконалий образ Гелени [Cicero. *De inventione* II, 1].

²² Ідеться про емоційний ефект від зорового сприйняття мистецького зображення: живописний образ чи скульптура, з погляду правдивості відтворення дійсності, є обманом, але функціональне призначення цього обману полягає не у відхиленні від дійсності, а в силі впливу на дійсність (на душу глядача), в потузі переконування, що рівносильне переконуванию словом (пор.: Миллер Т. К истории литературной критики в классической Греции V–IV вв. до н. э. // *Древнегреческая литературная критика* / сост. Л. Фрейберг. Москва 1975, с. 51). Це – спроба описати механіку естетичного впливу художнього образу на глядача. На цій основі Арістотель згодом відкрив теорію катарсису.

Око сумує або радіє через побачене. І багато є такого, що у багатьох людей збуджує сильне любовне бажання та багатьох тіл і речей пожадання.

§ 19. Отож чи маємо дивуватися, що, вражене Александровим тілом, око Гелени запалило в її душі пристрасть і любовну боротьбу? Бо якщо Ерос – бог, то він має божественну силу. Як же слабший міг би захищатися від Ероса і давати йому відсіч? Якщо любов є хворобою, на яку нездужають люди, і затьмаренням розуму, то не треба її ганьбити як провину, але бачити в ній напасті причину. Любов приходить, як приходить: ловить душу в тенета, в розуму поради не шукає; нездоланні сили Ероса (*ἔρωτος ἀνάγκαις*)²³ викликають любов, а не витвори мистецтва.

§ 20. Як тоді можна вважати, що Гелену звинувачують справедливо? Вона зробила те, що зробила, чи тому, що через зір її було любов'ю захоплено, чи тому, що словом її було переконано, чи тому, що силоміць її було схоплено, чи тому, що божественною Необхідністю її було приневолено, – однаково вона уникає звинувачення.

§ 21. Я звільнив своїм словом жінку від неслави. Я від початку мав задум і невідступно його дотримався. Я зробив спробу покласти край несправедливості наклепу та невігластву опінії [що склалася про Гелену]. Я хотів написати слово Гелені на прославу, а собі на розвагу.

²³ *ἔρωτος ἀνάγκαις* ми переклали «невблаганні сили Ероса», що тотожне силі божественної Необхідності (*Ἀνάγκη*). Пор. § 12, де Горгій мовив, що «[переконування словом] – це зовсім не та сила Необхідності» (*Ἀνάγκη*), але силу має таку саму.